

وضعیت کنونی شیعیان کشمیر

غلام محمد متو (گلزار)*

چکیده

شیعیان کشمیر اکنون به چهار گروه عمده تقسیم می‌شوند. این گروه‌بندی، باعث شده تا آنان حتی در مسائل کوچک و روزمره نیز اختلاف‌نظر داشته باشند. شیعیان از لحاظ اقتصادی نیز از فرقه‌های دیگر ضعیف‌تر هستند. لذا کارکشی از کودکان مانند قالی‌بافی معمول است. در اداره‌های دولتی (مرکزی و ایالتی) اشتغال شیعیان، بیشتر از ۲٪ نیست. در حالی که ۱۵٪ جمعیت را تشکیل می‌دهند. سوادآموزی بین شیعیان ۱۰ - ۱۵ درصد و بین دختران و زنان ۵ - ۶ درصد است.

وضعیت فرهنگی کشمیر یکی از موضوعات اصلی است که دولت‌مردان هندی از آن بهره‌برداری سیاسی می‌کنند. شیعیان کشمیر، هم از طرف دولت هند و هم از طرف اهل سنت، مورد هجوم تهاجم فرهنگی قرار گرفته‌اند. آنان برای مقابله با این تهاجم، هیچ نوع امکانات و وسایل در اختیار ندارند.

وضعیت دینی شیعیان نیز اسفبار است. در حدود نیمی از جمعیت شیعیان کشمیر، از مسائل ابتدایی و روزمره مانند مسائل تقلید بی‌خبرند. شیعیان کشمیر عاشقانه برای اهل بیت علیهم‌السلام پول می‌دهند، اما تشکیلاتی نیست که از این پول‌ها استفاده بهینه بکند. هزینه‌های هنگفتی برای ساخت حسینیه‌ها می‌پردازند، ولی از فکر شعور حسینی خالی هستند.

واژگان کلیدی

شیعیان کشمیر، عزاداری، فرهنگ، آموزش.

* کارشناس ارشد تاریخ تشیع، جامعه‌المصطفی علیه‌السلام العالمية.

تشیع، یکی از مذاهب اسلامی با پیشینه‌ای بلند در کشمیر، تاریخ پر فراز و نشیبی دارد. این تاریخ در بطن خود دارای حوادث و رخداد‌های زیادی است. شیعیان کشمیر نیز مانند دیگر نقاط جهان، بارها مورد تهاجم مخالفان خود قرار گرفته‌اند. آنان در این آشوب‌ها، تقریباً تمام دار و ندار خود را از دست دادند، اما با هم‌دلی و وحدت، تمام مشکلات و موانع خود را از میان برداشتند به قرن بیستم قدم گذاشتند. با تحولات و انقلابات روز دنیا در این قرن، انتظار می‌رفت که شیعیان کشمیر نیز بتوانند از گذشته خود عبرت گرفته، اوضاع سیاسی، اجتماعی، دینی، مذهبی را بهبود بخشند و گذشته خود را جبران کنند. اما در اواخر قرن نوزدهم و به‌ویژه با آغاز قرن بیستم میلادی، شیعیان کشمیر در درون خود درگیر جنگ بی‌پایان شدند و به دو فرقه قدیم و جدید تقسیم گردیدند. در نتیجه، تمام موقوفات مانند اماکن مذهبی و حسینیه‌ها را بین خودشان تقسیم کردند. در ادامه نیز هر کدام از این فرقه‌ها به دو فرقه دیگر تقسیم شدند. این فرقه‌پرستی سبب شد تا شیعیان در تمام زمین‌ها عقب بمانند و عملاً چنان ضربه‌ای به شیعیان وارد کرد که تهاجمات متواتر مخالفان به آن وارد نکرده بود.

در این مقاله، سعی شده تا مسائل پوشیده که از توجه پژوهش‌گران و نویسندگان مغفول مانده، نمایان گردد. تا راه‌حلی برای آنان اندیشه شود. از پژوهش‌گران و نویسندگان، به‌ویژه طلاب کشمیری نیز تقاضا می‌گردد در این باره بیشتر تحقیق کنند.^۱

وضعیت سیاسی شیعیان کشمیر

به سبب پایین بودن سطح آموزش در میان شیعیان کشمیر و نبود امکانات فرهنگی و اقتصادی، سطح اطلاعات عمومی و بالندگی سیاسی در میان آنها پایین است؛^۲ البته شیعیان کشمیر، به مسائل روز جمهوری اسلامی ایران خیلی حساس هستند و اکثریت قاطع، مسائل ایران را دنبال می‌کنند.^۳ با وجود این، بیشتر شیعیان هنوز هم از حوادث و

۱. با توجه به این که موضوع مقاله، منابع خاص و مستقلی ندارد، اغلب مطالب آن بنا بر مشاهدات نویسنده و نیز مصاحبه‌ها و پرسش‌نامه‌هاست.

۲. مصاحبه با دکتر سیدصادق رضوی.

۳. عشق شیعیان کشمیر به جمهوری اسلامی، باعث شده است که در اکثر راه‌های ورودی به مناطق شیعه‌نشین، تابلوهای بزرگ نصب شده که به عکس حضرت امام، مقام معظم رهبری و آقای احمدی‌نژاد

مسائل روز کشور و جهان بی‌خبرند.^۱ به همین علت، رؤسای گروه از آنها سوءاستفاده می‌کنند. و آنان را طبق منافع خویش، از این سو به آن سو می‌کشانند؛^۲ گاهی دستور می‌دهند که فلان حزب سیاسی را حمایت کنید و گاهی برای نشان دادن نفوذ یک حزب سیاسی، شیعیان ساده‌لوح را به میدان می‌آورند و در راه‌پیمایی‌ها و تظاهرات از آنها استفاده می‌کنند.^۳ اما این راه‌پیمایی‌ها هیچ فایده‌ای به آنان نمی‌رساند بلکه تنها رئیس گروه از آن سود می‌برد.

گاهی مردم برای مراسم دینی و مجلس ابا عبدالله الحسین علیه السلام جمع می‌شوند، اما بعضی از رؤسای گروه از آن به‌عنوان اجتماع سیاسی هواداران خود استفاده می‌کنند^۴ و با فیلم‌برداری از آنف گزارش تهیه کرده، به دولت مرکزی (هند) می‌فرستند و از آنها امتیاز می‌گیرند. این ناآگاهی سیاسی شیعیان، سبب شده که با وجود جمعیت بیش از یک میلیون و دویست هزار نفر، حتی یک کرسی مستقل در مجلس نداشته باشند.

اگر این سیاست‌مداران که تقریباً رؤسای گروه یا برادرانشان هستند بخوانند - با نفوذی که در دولت دارند و نیز به‌وسیله اعتراض عمومی شیعیان - می‌توانند حقوق از دست رفته شیعیان را به آنان برگردانند،^۵ اما آنان بیشتر به احزاب و گروه سیاسی خود در سطح ایالتی و مرکزی وفادارند و در این زمینه هیچ اقدام مشترکی نمی‌شود.^۶

وضعیت اجتماعی شیعیان کشمیر^۷

در کشمیر (دره کشمیر) و در منطقه کارگل، تمام شیعیان دوازده‌امامی هستند. در منطقه‌ای به نام نوبرا، عده‌ای نوربخشی و تعدادی اسماعیلی سکونت دارند.

مزمین است. این تابلوها در اغلب حسینیه‌ها نیز وجود دارند. علاوه بر آن، چندین خیابان شیعه‌نشین کشمیر به‌طور رسمی به نام حضرت امام است.

۱. مصاحبه با مقبول حسین جو، استاد حوزه علمیه امام رضای کشمیر.

۲. مصاحبه با تثار حسین راتهر، شاعر معروف و یکی از فعالان سیاسی شیعیان کشمیر.

۳. مصاحبه با آقای غلام حسین متو، مبلغ فعال شیعیان کشمیر.

۴. مصاحبه با آقای سید محمد، مبلغ فعال شیعیان کشمیر.

۵. مصاحبه با آقای غلام‌علی گلزار، محقق و نویسنده برجسته شیعیان کشمیر.

۶. پرسش‌نامه، مسرور عباس انصاری، فارغ‌التحصیل حوزه علمیه قم.

۷. منظور از شیعیان کشمیر در این تحقیق، همان شیعیان دره کشمیر است که تقریباً ۹۰ درصد شیعیان در آن سکونت دارند. به این بخش از کشمیر، وادی کشمیر نیز می‌گویند.

نوربخشی‌ها هم دوازده‌امامی هستند، اما در مسأله تقلید با کشمیری‌ها فرق دارند. آنها از سیدمحمد نوربخش تقلید می‌کنند و تقلید از میت را جایز می‌دانند.

در حال حاضر، جامعه شیعیان که قریباً ۱۵٪ جمعیت کل کشمیر را تشکیل می‌دهد از هم پاشیده است. و هیچ نوع انسجامی بین شیعیان وجود ندارد و به چهار گروه عمده تقسیم می‌شوند. سران گروه به ظاهر عالم هستند و بین مردم نفوذ دارند.^۱

معمولاً اگر رهبر یک گروه، از کسی یا چیزی حمایت نماید، رهبر گروه دیگر حتماً مخالف آن عمل می‌کند؛ مثلاً قمه‌زنی و حکم رهبر معظم انقلاب اسلامی، مسأله‌ای کوچک بود که با سخن‌رانی رهبر گروه، تمام شیعیان آن را ترک می‌کردند؛ اما چون رهبران دو گروه، زودتر از دو گروه دیگر از آن حمایت کردند، دو گروه دیگر به مخالفت با آن برخاستند که اختلاف و درگیری میان شیعیان، بیش از گذشته شد. آنان در همه موارد، اهداف خودشان را دنبال می‌کنند، بعد از فتوای یاد شده، سفیر امریکا از دهلی به کشمیر رفت و در منازل برخی افراد سرشناس حضور یافت. معلوم نیست چه صحبت‌هایی شد و چه مسائلی رد و بدل گردید که علیه این فتوا موضع‌گیری کردند.^۲

این نزاع و گروه‌بندی سران شیعه، باعث می‌شود که آنان درباره رؤیت هلال نیز هر سال اختلاف می‌کنند^۳ و در نتیجه، هر سال بین شیعیان به‌جای یک عید، دو عید اعلام می‌گردد که وهن بیشتر مذهب تشیع را باعث می‌شود.

این فرقه‌ها چنان با هم درگیر شدند که حتی با دختران یک‌دیگر ازدواج نکردند و اگر قبل از آن کرده بودند، چه بسا از هم جدا شدند.^۴

۱. ارائه تصویری از وضعیت شیعیان کشمیر. www.shiiteworld_com.htm. این سران گروه یا این خانواده قبلاً علمای خوبی داشتند و با وجودی که اختلافات گروهی بود، خدمت چشم‌گیری برای تشیع کردند.

۲. مجله اخبار شیعیان، سال پنجم ش ۴۲، اردیبهشت ماه ۱۳۸۸، ص ۶.

۳. منشی محمداسحاق چودھوین صدی، ص ۴۳؛ گروه بندی سی بلند شیعیان ریاست کی تنظیم، ص ۱۱. جالب این‌جاست که اختلاف رؤیت هلال در حالی بین رؤسای گروه اتفاق می‌افتد که هیچ نوع امکانات مدرن برای رؤیت هلال وجود ندارند.

۴. در این مورد، نمونه‌های زیادی وجود دارد.

این فرقه‌بندی، باعث شد تا شیعیان از هر لحاظ عقب بمانند - چه در میدان علم، چه فرهنگ و چه سیاست؛^۱ چون یک خطامشی و برنامه نداشته‌اند؛ در نتیجه، نه روزنامه دارند، نه دانشگاه و نه عاملی دیگر که در ارتقای فکری، فرهنگی و علمی آنها مؤثر باشد.^۲ قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، اگر هر روحانی، به یکی از این چهار گروه وابسته نبود، نمی‌توانست در جامعه، فعالیت دینی گسترده و مناسبی داشته باشد.

حکیم صفدر همدانی محقق و نویسنده، اعتقاد دارد که «گرچه حکومت و دولت از دست شیعیان رفت، اما از دست رفتن حکومت و دولت، شیعیان را این قدر ضربه و نقصان نرساند چنان که این حزب‌گرایی و گروه‌بندی شیعیان را خسارت وارد کرد.» به نظر وی، سال ۱۸۸۹ را که در آن شیعیان کشمیر به دو گروه تقسیم شده‌اند، بی‌شک می‌توان آغاز انحطاط و جمود فکری شیعیان به حساب آورد.^۳

منشی محمداسحاق^۴ (متوفی ۱۳۸۹ ق / ۱۹۶۹ م) اولین نفری است که برای ایجاد وحدت بین شیعیان بسیار تلاش کرد. او که مسئول اورژانس شهرستان بدگام بود، کوشید تا رهبران را آشتی دهد و رؤسای گروه را به حسینیه‌های یک‌دیگر ببرد، اما موفق نشد.^۵ در سال ۱۳۹۵ قمری (۱۹۷۵ میلادی) نیز آقای شیخ حسین کرمانی از طرف آیه‌الله گلپایگانی به کشمیر آمدند. او نیز سعی کرد تا دانش‌مندان شیعه را متحد کند^۶ اما بعضی از افراد جلوگیری کردند و تلاش آقای کرمانی به نتیجه نرسید.

یک سال بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، سفیر ویژه‌ای از طرف امام خمینی به کشمیر آمد. وی تمام علما را در مسجد حاجی عید شهر علمگری بازار جمع کرد. او پیغام ویژه امام خمینی را برای تشویق وحدت و دوری از حزب‌بازی و گروه‌بندی، در جمع خواند و گفت که در دل امام، محبت خاصی به کشمیر وجود دارد^۷ اما باز هم آنان جمع نشدند.

۱. اعجاز حسین سید رضوی، تأثیرات انقلاب اسلامی ایران در کشمیر، ص ۲۳۴، مجله اخبار شیعیان، ص ۶.

۲. مقبول حسین جو، استاد حوزه علمیه امام رضای کشمیر.

۳. تاریخ شیعیان کشمیر، ص ۶.

۴. از مصلحان و دانش‌مندان کشمیر.

۵. گفتنی است که حسینیه‌ها و تمام اوقاف شیعیان، بین رؤسای گروه تقسیم شده‌اند و غیر از رئیس گروه،

کسی دیگر حق ورود به این مکان‌ها را ندارد.

۶. غروب آفتاب، ص ۲۴.

۷. همان، ص ۲۵.

در سال ۱۴۱۱ قمری (۱۹۹۱ میلادی) روحانیانی که حامی جنبش آزادی‌بخش کشمیر بودند، نهضت اسلامی کشمیر، را تشکیل دادند که جمهوری اسلامی ایران از آن حمایت می‌کرد. آنان برای نظارت بر آن و دیگر امور، مجلس علمای کشمیر را نیز بنیان گذاشتند. اما طولی نکشید که با از بین رفتن منافع بعضی از افراد، هم مجلس علما و هم نهضت اسلامی کشمیر از بین رفت.^۱

آقای سیدقلبی حسین رضوی^۲ در مورد وضعیت اجتماعی شیعیان کشمیر می‌گوید:

اوضاع شیعیان وادی کشمیر الان به گونه‌ای است که برخی از سران گروه‌ها، اگر امام زمان ظهور بکند و خدای نکرده یکی از اینها بگوید که این امام نیست، مردم و مریدانشان قبول می‌کنند. این مسأله در حد شخص‌پرستی است. همین مسأله باعث شده به تشیع کشمیر ضربه وارد شود. نتیجه آن، این شد که شیعیان از لحاظ سواد، از لحاظ اقتصاد، از لحاظ اجتماعی و از لحاظ فرهنگی عقب‌مانده باشند. آنها در راستای اهداف این گروه‌ها حرکت می‌کنند نه اهداف اسلام، انقلاب، نهضت امام و ولایت فقیه؛ هرچند خودشان ادعا می‌کنند ما در ولایت فقیه، مقلد آیت‌الله خامنه‌ای هستیم. این مشکل از اوایل انقلاب وجود داشته است. تا به حال تلاش‌های بسیاری برای رفع آن انجام شده است؛ از جمله بعد از پیروزی انقلاب، هیأت‌هایی از ایران به آن‌جا آمدند. اغلب سران آنها را چند بار به ایران دعوت نمودند و توصیه‌هایی به آنها کردند، اما وقتی برمی‌گردند و اهداف خودشان را می‌بینند، همان کاری را می‌کنند که قبلاً انجام می‌دادند. این یک مشکل اساسی شیعیان کشمیر است. تعجب‌آور است که همه شیعیان کشمیر اعم از سران گروه و مردم عادی، ظاهراً اعتراف می‌کنند که گروه‌گرایی یک معضل است. اگر این معضل حل شود، دیگر شیعیان کشمیر انتظار ندارند. اگر یک کمک مالی از طرف ایران به آنها بشود؛ همان وجوهات منطقه اگر صحیح مصرف شود، شیعیان کشمیر سروسامان می‌گیرند.^۳

ترس از بین رفتن امتیازات شخصی، تلاش دولت و حکومت محلی و مرکزی هند و کمک مالی بدون تحقیق و بررسی جمهوری اسلامی ایران و مؤسسه نجفی هاوس بمبی هند به اغلب این گروه‌ها، از عوامل اختلاف بین سران شیعه به حساب می‌آید. هم‌چنین مقاصد شخصی بعضی از افراد، ناآگاهی از اهمیت اتحاد، تقلید کورکورانه از رؤسای گروه،

۱. مصاحبه با نثار حسین راتهر، شاعر معروف و یکی از فعالان سیاسی شیعیان کشمیر.

۲. یکی از فعالان فرهنگی - سیاسی شیعیان کشمیر.

۳. مجله /خبر شیعیان، ص ۶.

نبود اتحاد بین علمای غیروابسته به گروه‌های مذکور، جهالت، کم بودن سواد بین شیعیان و حزب‌بازی و گروه‌بندی کوچک علمای غیر وابسته، از دیگر عوامل اختلاف بین شیعیان است.

وضعیت فرهنگی شیعیان کشمیر

وضعیت فرهنگی کشمیری یکی از سوژه‌های اصلی است که دولت‌مردان هندی از آن بهره‌برداری سیاسی می‌کنند.^۱ دولت هند، همه امکانات خود را برای تغییر فرهنگ بومی و اسلامی مسلمانان کشمیر به کار گرفت و تا حدود زیادی در این زمینه موفق شد. مسلمانان کشمیر در این سال‌ها، بدترین نوع تهاجم فرهنگی را شاهد بوده‌اند. برای مثال، زبان‌های محلی را بطور کلی از مدارس حذف نموده‌اند.^۲

دولت هند اکنون در کشمیر، دو نوع تهاجم فرهنگی به مسلمانان دنبال می‌کند:

۱. نظری: دولت‌مردان هند از طریق صداوسیما، سریال و فیلم‌های زیادی را درباره ارزش و عقاید دین هندوها ساخته و در سراسر کشمیر پخش کرده‌اند و در این زمینه برنامه‌های وسیعی تدارک دیده‌اند. هفتصد هزار ارتش و نیروی نظامی مستقر آنان در کشمیر نیز در این زمینه فعال هستند.^۳

۲. عملی: دولت‌مردان هندی، فرهنگ هندی و غربی را با وسایل ارتباط جمعی از جمله رادیو، تلویزیون، روزنامه‌ها و مجلات ترویج می‌کنند. آنان مجلات و فیلم‌های مبتذل هندی و غربی را در دسترس عموم قرار می‌دهند، نوشته‌های ضد اسلامی و ضد اخلاقی را تشویق می‌کنند و یا شبکه‌های ماهواره‌ای، برنامه‌های مبتذل و ضد اخلاقی برای تغییر و استحاله فرهنگ اصیل اسلامی در کشمیر پخش می‌نمایند.^۴

در حال حاضر بسیاری از روستاها در کشمیر، آب آشامیدنی بهداشتی ندارند اما شبکه‌های ماهواره‌ای با کمک نیروهای هند به آنجا رسیده و در اکثر مناطق، کنترل ماهواره در پادگان‌های ارتش هند است.

۱. مصاحبه با آقای غلام‌حسین متو، مبلغ فعال شیعیان کشمیر.

۲. مصاحبه با آقای غلام‌علی گلزار، پژوهش‌گر و نویسنده برجسته شیعیان کشمیر.

۳. غلام‌حسین متو، گزارشی در باره شیعیان کشمیر آنچه هست و آنچه باید باشد.

۴. گزارش اجمالی از وضعیت بیروان اهل بیت در جامو و کشمیر، ص ۱۲، اتحادالمسلمین جامو و کشمیر.

توزیع فیلم‌های مبتذل و ضد اخلاقی، و پخش مواد مخدر و مشروب، به‌وسیله دلالان میان جوانان کشمیری، کار روزمره نظامیان هند در کشمیر است. به نقل از در روزنامه‌ها، تا به حال بیش از سیصد دختر مسلمان با نیروهای نظامی هند که غیرمسلمان هستند، از خانه‌هایشان فرار کرده‌اند^۱

شیعیان برای مقابله با این تهاجم فرهنگی، هیچ نوع امکانات و وسائل در اختیار ندارند و با این جمعیت میلیونی، فاقد هرگونه مرکز چاپ و نشر هستند. آنان حتی یک چاپ‌خانه مخصوص به کارهای فرهنگی و دینی خودشان ندارند.^۲ داشتن یک کانال تلویزیون خصوصی برای شیعیان کشمیر هنوز مانند یک رؤیاست. آنان حتی یک سایت اینترنتی فعال ندارند تا بتوانند کارهای فرهنگی و غیره انجام دهند و صدای خود و نیازمندی‌های خویش را با این وسیله، به پیروان اهل بیت در سراسر جهان برسانند.

بیشتر نویسندگان به علت نبودن مراکز چاپ و نشر و نیز چاپ‌خانه نمی‌توانند کتاب‌ها و نوشته‌های خود را چاپ کنند. در میان شیعیان، افراد دارای فکر و ایده، تحلیل‌گران و روزنامه‌نگارهای جوان وجود دارند اما آنها برای دیگران کار می‌کنند. رؤسای چهار گروه شیعیان، حتی می‌توانند شبکه تلویزیون شیعیان را راه بیندازند و چاپ روزنامه و راه‌اندازی رسانه‌های معمولی برای آنها دشوار نیست. اما آنان تا حالا در این زمینه کار خاصی انجام نداده‌اند، جز این که «گروه عباسی» ماه‌نامه‌ای به نام سفینه و «گروه محمدی»، فصل‌نامه‌ای به نام الارشاد منتشر می‌کردند که اینها از از چند سال پیش متوقف شده‌اند.

مؤسسات فرهنگی شیعی

در بین شیعیان کشمیر از لحاظ تشکیلات فرهنگی ۳ - ۴ گروه فعالیت می‌کنند. فرقه جدید (گروه خانواده موسوی)، تشکیلاتی به نام انجمن شرعی شیعیان کشمیر دارند که بعد از رحلت مرحوم سید یوسف الموسوی (۱۹۸۲)، منشعب شده و برنامه‌های ولادت و شهادت ائمه اطهار علیهم‌السلام و نیز شب‌های احیا را برگزار می‌نمایند. گروه مولانا افتخار حسین انصاری هم برنامه‌های خود را به نام تشکیلات خودشان برگزار

۱. غلام حسین متو، گزارشی در باره شیعیان کشمیر آنچه هست و آنچه باید باشد.

۲. گزارش اجمالی از وضعیت پیروان اهل بیت در جامو و کشمیر، ص ۱۴.

می‌کنند. گروه آقای عباس انصاری نیز تشکیلاتی با نام «اتحاد المسلمین» دارد. غیر از این ۳ - ۴ گروه، شیعیان کشمیر یک سری تشکیلات آزادانه دارند که با این گروه‌ها مرتبط نیست.

مسائل آموزشی شیعیان کشمیر

شیعیان کمترین آمار درصد سوادآموزی را دارند. سوادآموزی در ایالت جامو و کشمیر ۴۰-۴۵ درصد است، در حالی که در میان شیعیان فقط ۱۵٪ جمعیت باسواد هستند.^۱ وضعیت سوادآموزی در میان زنان بدتر است و فقط ۸٪ تا ۱۰٪ تخمین زده شده^۲ و حتی در بعضی از مناطق شیعه‌نشین زیر ۵٪ زنان باسواد هستند.

عوامل انحطاط علمی شیعیان عبارتند از:

۱. تلاش‌های دولت برای بی‌سواد نگه‌داشتن شیعیان؛
۲. تشویق نکردن و چه بسا جلوگیری علمای آنان از تحصیل علوم رایج؛
۳. فقر شدید؛
۴. نبود فرهنگ دانش‌آموزی بین شیعیان؛
۵. کارکشی از کودکان (به سبب فقدان فرهنگ دانش‌آموزی و ندانستن اهمیت علم)؛
۶. گروه‌بندی و فرقه‌پرستی؛
۷. خودکم بینی شیعیان؛
۸. اختلاف مذهبی با اهل سنت و نبودن امنیت در مدارس آنان.

وضعیت دینی و مذهبی شیعیان کشمیر

تقریباً نیمی از جمعیت شیعیان به‌ویژه در مناطق دورافتاده، از مسائل ابتدایی و روزمره بی‌خبرند بسیاری از آنان از دین یک تلقی سطحی دارند. به اعتقاد آنان دین، یک‌سری مراسم عبادی را مطرح کرده که باید به آنها عمل کرد.

از قدیم، مدارس و مکتب‌خانه‌های محدودی برای یاد دادن قرآن و احکام ابتدایی به کودکان دایر بوده، اما به سبب رعایت نکردن قوانین و مقررات و نظم و انضباط،

۱. گزارش اجمالی وضعیت پیروان اهل بیت جامو و کشمیر، اتحاد المسلمین جامو و کشمیر. در گزارش غلام

علی گلزار، محقق و نویسنده برجسته کشمیر، میزان سواد شیعیان ۶٪ اعلام شده است.

۲. همان، ص ۱۰.

فعالیت آنان جزئی به شمار می‌آمد و ده‌ها سال طول می‌کشید تا کسی قرآن خواندن یاد می‌گرفت.

البته از اوایل انقلاب، حرکتی در سطح هند به نام «تنظیم‌المکاتب» شروع شد. با این کار، تعالیم شیعی را در سطح هند انجام می‌دادند؛ یعنی در کنار مدارس رسمی، بچه‌ها را یکی دو ساعت به این مکاتب دینی دعوت می‌کردند. این برنامه در کشمیر هم هست. این مؤسسه سبب شد تا هزاران نفر شیعه و حتی سادات که در حوادث روزگار، سنی شده بودند و یا در تقیه مانده، با گذشت زمان از دین خود بی‌خبر بودند، به تشیع برگردانده شوند.^۱ افراد این مؤسسه به مناطقی از شیعیان رفتند که به‌طور کلی فراموش شده بود و هیچ روحانی به آن‌جا نرفته بود. با تلاش بی‌پایان اعضای این مؤسسه، شیعیان در آن روستاهای دور افتاده – هم‌چون اوری، کرنا، ترال – و روستاهای کوچک دیگر، هویت خودشان را پیدا کردند. اما متأسفانه این تشکیلات اخیراً دچار اختلافات داخلی شده و ضربه جبران‌ناپذیری به شیعیان منطقه وارد ساخته است.

پایین بودن سطح سوادآموزی و وضعیت اقتصادی ناسالم، مشکلات اعتقادی شیعیان را افزایش داده است. در سال‌های اخیر که کشمیر جنگی مسلحانه را شاهد بوده، بیشتر از همه بر شیعیان ضربه‌های سنگین وارد شده است.^۲ سایر مذاهب اسلامی با تشکل‌های مقتدر و امکانات اقتصادی و رفاهی خوب، توانسته‌اند در این اوضاع، صدای واحدی داشته باشند. ولی شیعیان کشمیر که دارای فرقه‌های مختلف هستند، از دیگر اقوام عقب مانده‌اند و نتوانسته‌اند پیش‌رفت کنند. لذا همین فرقه پرستی و گروه‌بازی یکی از علل عقب‌ماندگی در زمینه مذهبی و اعتقادی است.^۳

بسیاری از شیعیان، از فرقه‌داران خود بیش از مرجع تقلید اطاعت می‌کنند و به‌خاطر فعالیت دینی آبا و اجداد سران گروه، مردم به‌قدری به آنان علاقه‌مندند که برای پیروزی آنان در انتخابات، نذرو نیاز زیادی می‌کنند، بی‌آن‌که امیدی به خیر آنها داشته باشد. برای آنان همین کافی است که رهبرشان به مجلس راه یابد. لذا سوءاستفاده آنها از ملت تشیع بیش از حد است و هیچ گامی برای وحدت شیعیان برنمی‌دارند.^۴

۱. مصاحبه با آقای مولوی غلام رسول وانی.

۲. پرسش‌نامه، مسرور عباس انصاری.

۳. گزارش اجمالی از وضعیت بیروان اهل‌بیت در جامو و کشمیر.

۴. ارائه تصویری از وضعیت شیعیان کشمیر. [www_shiiteworld_com_.htm](http://www.shiiteworld.com_.htm).

عزاداری و مراسم دینی شیعیان کشمیر

شیعیان کشمیر عاشقانه برای اهل بیت علیهم السلام پول خرج می‌کنند، اما تشکیلاتی نیست که از این پول‌ها استفاده بهینه بکند. آنان هزینه‌های هنگفتی برای ساخت حسینیه‌ها صرف می‌کنند. چهار گروه یادشده در این مقاله، حسینیه‌هایی ساخته‌اند که مانند آنها در ایران وجود ندارد؛ مثل حسینیه بدگام، حسن‌آباد، حسینیه احمدپوره و حسینیه جدی‌بل. آنان میلیاردها روپیه برای حسینیه‌ای خرج کرده‌اند^۱ که سالی دو-سه بار بیشتر از آن استفاده نمی‌شود. آنان از این ساختمان‌ها برای مسائل اجتماعی و اقتصادی استفاده نمی‌کنند؛ تنها مرکزیتی برای خودشان درست کرده‌اند. که تنها مراسم عزاداری در آنها برگزار می‌شود. این بد نیست، اما بهتر از این می‌توانند از آنها استفاده کنند.

با این توصیف، می‌توان ادعا کرد که شیعیان کشمیر به تناسب جمعیت، بیش از دیگر ملت‌ها برای عزاداری امام حسین علیه السلام پول خرج می‌کنند. آنان علاوه بر مجالس دهه‌محرم و صفر و دیگر مناسبت‌ها، در طول تابستان، مجالس زیادی در شهرها و روستاهای مختلف شیعه‌نشین برگزار می‌کنند. رؤسای هر چهار گروه در هفته، در دو و یا حداقل در یک شهر و روستا مجلس حسینی برگزار می‌کنند؛ یعنی ۴-۸ مجلس در هفته برگزار می‌شود. در هر مجلس به‌ویژه روز جمعه، بیشتر طرفداران آن گروه شرکت می‌کنند. آنان از تمام نقاط کشمیر خود را به آن روستا و یا شهر می‌رسانند. این مجالس صبح از ساعت هشت یا نه شروع می‌شود و تا پنج بعدازظهر ادامه دارد. مردم محلی و روستایان برای طرفداران شرکت‌کننده خود انواع غذاها را تهیه می‌کنند و با دل‌گرمی و حتی با التماس، از مهمانان برای صرف ناهار و عصرانه، دعوت می‌کنند. در این مجالس، ذاکرها و مداح‌ها که مخصوص به این فرقه هستند و اصلاً نمی‌توانند در مجالس دیگر فرقه‌ها شرکت کنند، به نوبت مرثیه می‌خوانند و مردم نیز مرثیه آنان را از نیم بند تحویل گرفته با آنان به‌طور دست‌جمعی می‌خوانند. رئیس گروه در آخر مجلس ۳۰-۴۰ دقیقه سخن‌رانی می‌کند و مجلس به پایان می‌رسد.

برای هر مجلسی با تمام جنبه‌هایش، حداقل ۸۰۰-۹۰۰ هزار روپیه (تقریباً معادل بیست میلیون تومان) هزینه می‌شود. در مجموع در یک هفته، شیعیان حداقل ۴-۵ میلیون

۱. مجله اخبار شیعیان، ص ۶.

روپیه (معادل حدود صد میلیون تومان) هزینه می‌کنند. این مجالس در طول تابستان ادامه دارد.

اگر هزینه تمام مجالسی را که در طول سال برگزار می‌شوند جمع کنیم، این رقم بیش از صد میلیون روپیه (برابر میلیاردها تومان) می‌شود. اما این هزینه هنگفت، چقدر درد شیعیان را دوا می‌کند و تشیع چقدر ترویج می‌شود؟

در تحقیقی که در این زمینه صورت گرفته، ثابت شده که این مجالس، معلومات دینی شیعیان را اضافه نمی‌کنند، بلکه ضربه‌های سنگین و جبران‌ناپذیری به شیعیان از لحاظ علمی، دینی، فرهنگی و به‌ویژه اقتصادی وارد می‌سازند. و چه بسا در اکثر جاه‌ها، وهن مذهب شیعه را نیز باعث می‌شوند. در این مجالس ذاکرها از صبح تا بعدازظهر، مرثیه‌های دوپست سیصد ساله قدیمی می‌خوانند که فاقد جنبه علمی است و به اعتقاد دانش‌مندان و بزرگان، در آنان مطالبی است که باید اصلاح شود. جالب‌تر از آن که بیشتر ذاکرها، پشتوانه علمی ندارند؛ بعضی به‌طور کلی بی‌سوادند و بعضی سوادشان تا حد قرآن خواندن است. لذا مردم استفاده علمی و دینی از آنان نمی‌کنند.

علاوه بر آن، بیرون از حسینیه‌ها، بازار مفصلی به وجود می‌آید که بیشتر افراد آن سنی هستند و مرد و زن جوان در آن مختلط می‌شوند و گاهی به کارهای خلاف می‌انجامد. لذا نگاه افراد غیرشیعی به این وضعیت، دیدگاه آنان را نسبت به شیعیان سست می‌کند و گاهی به توهین به شیعه منتهی می‌شود.

بیشتر شیعیان از فلسفه شهادت امام حسین علیه السلام ناآگاهند و نیز از فلسفه و مقصد عزاداری بی‌خبر. آنان عزاداری را به‌منزله یکی از رسوم گذشتگان خود به‌جا می‌آورند.

بی‌شک اگر نیمی از این پول‌ها در راه صحیح مصرف می‌گردید، کارهای عظیمی برای شیعیان می‌شد انجام داد. شیعیان با هزینه این پول‌ها، می‌توانستند در همهٔ زمینه‌ها از جمله علم، فرهنگ و صنعت پیش‌رفت چشم‌گیری کنند. با ده - بیست درصد این پول‌ها می‌شد فقر را از میان شیعیان ریشه کن کرد. البته شیعیان علاقه فراوانی به ذکر حسینی دارند که مطلوب ائمه معصومین علیهم السلام است. البته اگر با این ذکر، شعور و فکر حسینی نیز در آنان به وجود آید و در این مجالس اصلاحات صورت گیرد و به سمت صحیح سوق داده شود، در این مجالس خیلی از کارها را می‌توان انجام داد و گره‌های زیادی را باز کرد؛ اما کجاست اصلاح و اصلاح‌گر؟

جالب این جاست که با وجود بی‌حجابی و یا بدحجابی، اختلاط زن و مرد، تأخیر در نماز جمعه و جماعت و اسراف در این مجالس، رؤسای گروه برای به خطر نیفتادن منافع خود، حتی یک کلمه در این مورد نمی‌گویند. با نفوذی که آنان بین طرفداران خود دارند، بدون هیچ هزینه و مشکلی می‌توانند آنها را کنترل کنند و مجالس را به‌سوی پیش‌برد معارف تشیع سوق دهند.

دیگر مراسم شیعیان کشمیر

شیعیان کشمیر به‌جز مراسم عزاداری، آداب و رسوم خاصی ندارند که با اکثریت اهل سنت مختلف باشد.^۱ غیر از این که آنها ایام ولادت و شهادت معصومان را برگزار می‌کنند. روزهایی که به شیعیان تعلق دارد و دولت نیز آن روزها را تعطیل اعلام کرده، فقط عاشورا و عید نوروز است.^۲

شیعیان کشمیر معتقدند که عید غدیر در همان روز عید نوروز یعنی ۲۱ مارس واقع شده است.

شاعر چه زیبا می‌گوید:

نوروز شد و جمله جهان گشت معطر از بوی گل لاله و نسرين و صنوبر
بر تخت خلافت نشست آن شه سرور داماد نبی شیر خدا ساقی کوثر

بر اساس یک رسم قدیمی، یک ماه قبل از نوروز، در زمستان، زن‌های محله‌ها در حیاطی جمع می‌شوند و شعر می‌خوانند. کسی از مردان آن‌جا نمی‌رود. زن‌ها دسته‌جمعی شعر می‌خوانند. همه شعرها در مناقب و تجلیل از اهل بیت علیهم‌السلام و ولایت علی علیه‌السلام است. مردم آن سامان چنین اعتقادی دارند. آنان نوروز را تمام عیار برگزار می‌کنند.^۳ در مقابل نوروز، اعیاد قربان و فطر در میان شیعیان نمود چشم‌گیری ندارد. این خیلی بد است. گرچه بعد از انقلاب اسلامی قشر تحصیل‌کرده به این فکر افتادند که ما باید به این دو عید هم اهمیت بدهیم. عید غدیر، هم کم‌رنگ است. اما چون

۱. گرچه این حقیقت دارد که شیعیان در مقایسه با اهل سنت، به اعیاد قربان و فطر خیلی اهمیت نمی‌دهند و اهتمام شیعیان به اعیاد عمومی مسلمانان، فقط تا زمان برگزاری نماز عید است.

۲. پرسش‌نامه، مسرور عباس انصاری.

۳. ارائه تصویری از وضعیت شیعیان کشمیر: www.shiiteworld.com_.htm.

عید نوروز را به عید غدیر ملحق کرده‌اند تا حدی برای این عید هم ارزش قائل می‌شوند.

در عید نوروز، دید و بازدید و رفتن بر سر قبور گذشتگان جنبه عمومی دارد. دعاهای مخصوص نوروز خوانده می‌شود، شیعیان به سبب خوش آب و هوا بودن کشمیر انواع غذاها را در آن روز درست می‌کنند؛ به طوری که تا چند روز به پختن غذا نیاز ندارند. حتی غذایی به نام پالک را تا هفته‌ها مصرف می‌کنند؛ در عید نوروز برای تمام اعضای خانواده لباس نو خریده می‌شود و به کودکان عیدی می‌دهند. آنان بعد از ماه‌ها انتظار کشیدن در این روز بر خلاف تمام سال، حال و هوای خاصی پیدا می‌کنند. تا چند سال گذشته بین مردم رسم بود که قبل از تحویل سال، سفره‌ای پهن می‌کردند و روی آن چیزهای مختلف از جمله فرنی می‌گذاشتند و اعتقادشان بر این بود که حضرت علی علیه السلام آن را تبرک می‌نماید و آن را "سفره شاه" می‌نامیدند به نظر می‌رسد آن همان سفره هفت‌سین ایرانی‌هاست که به «سفره شاه» تبدیل شده است.

مباحث درباره شیعیان کشمیر زیاد است اما برای جلوگیری از طولانی شدن بحث، در آخر به نیازمندی‌های شیعیان کشمیر در زمینه‌های مختلف بسنده می‌شود.

وضعیت اقتصادی شیعیان کشمیر

وضعیت اقتصادی کشمیر از بعد از اشغال هند در سال ۱۹۴۷ میلادی رو به زوال است؛^۱ در حالی که منطقه کشمیر از نظر آبی سرشار است و این منطقه را با وسایل مدرن و پیشرفته‌ایی که در زمینه دام‌داری و کشاورزی به وجود آمده، می‌توان به حد خودکفایی رساند، هند برای این که سلطه خود را محکم کند، در این زمینه هیچ کاری انجام نداده است.

از میان تمام فرقه‌ها و مذاهب، شیعیان کشمیر بیشتر از همه متأثر شده و وضعیت مالی و اقتصادی آنها بدتر از دیگران است. هم‌اکنون ۲۵٪ شیعیان زیر خط فقر زندگی می‌کنند^۲ و کمترین امکانات و وسایل را برای بهبود این وضعیت دارند. بیشتر پیروان اهل بیت در کشمیر در گذشته به صنایع دستی و کشاورزی وابسته بودند ولی نسل کنونی

۱. گزارش اجمالی از شیعیان اهل بیت، ص ۶.

۲. همان، ص ۶.

به این صنایع علاقه‌ای ندارند و لذا از کارهای هنری و سنتی بی‌بهره ماندند و در نتیجه این منبع قوی اقتصادی به دست دیگران رسید و لطمه سنگینی به اقتصاد شیعیان وارد نمود.

وضعیت اشتغال

وضعیت اشتغال در میان شیعیان کشمیر، از همه فرق و مذاهب دیگر بدتر است؛ حتی ادیان دیگر مانند سیک و بودایی که خیلی کمتر از شیعیان هستند، وضعیت اشتغال بهتری دارند. در اداره‌های دولتی (مرکزی و ایالتی)، اشتغال شیعیان بیشتر از ۲٪ نیست؛ در حالی که آنها ۱۵٪ جمعیت را تشکیل می‌دهند. حتی در اداره‌های دولت مرکزی یعنی^۱ IPS و^۲ IAS یک نفر از شیعیان نیست و در اداره‌های ایالتی مانند^۳ K.A.S، K.P.S و Civel Sectrait بیشتر از ده نفر از شیعیان وجود ندارند.^۴

به دلیل وضعیت بد اقتصادی، کارکشی از کودکان پسر و دختر مانند قالی‌بافی معمول است.

عوامل عقب‌ماندگی اقتصادی شیعیان عبارتند از:

۱. بی‌سوادی؛

۲. دیدگاه تبعیضی دولت؛

۳. نبود کار؛

۴. ناآگاهی و نبود برنامه‌ریزی برای سر مایه‌گذاری.

اوقاف و وجوهات شرعیه که می‌تواند در فقرزدایی به شیعیان کمک کند و با مصرف صحیح آن می‌توانند مشکلات اقتصادی، فرهنگی و آموزشی را کم کنند، فقط در دست گروه‌های مذکور چهارگانه تقسیم شده^۵ و کنترل واحدی ندارد. کل موقوفات شیعه آن‌جا متمرکز نیست. اگر به صورت تشکیلاتی منظم در می‌آمد، اصلاً شیعه مشکل مادی نداشت.^۶

1. INDIAN ADMINISTRATIVE SERVECE.
2. INDIAN POLICE SERVICE. KASHMIR POLICE SERVICE.
3. KASHMIR ADMINISTRATIVE SERVICE

۴. گزارش اجمالی از شیعیان اهل بیت، ص ۸.

۵. گزارش اجمالی از شیعیان اهل بیت، ص ۷.

۶. مجله اخبار شیعیان، ص ۶.

نیازمندی‌های شیعیان کشمیر در زمینه‌های مختلف

الف) آموزشی

۱. کمک مالی برای بهبود وضعیت مراکز آموزشی موجود و دایر کردن مراکز و مدارس در جاهای مورد نیاز؛
۲. فراهم نمودن امکانات برای دانشجویان آموزش عالی در کشمیر و خارج از آن به‌ویژه در دانشگاه‌های ایران در رشته‌های مختلف.

ب) فرهنگی

۱. فراهم نمودن امکانات برای چاپ و نشر کتاب، مجله و روزنامه در کشمیر؛
۲. فراهم ساختن امکانات چاپ‌خانه برای شیعیان کشمیر.

ج) اجتماعی

۱. انجام دادن کارهایی برای پرکردن اوقات فراغت نوجوانان و جوانان از جمله فراهم کردن امکانات ورزشی، کتاب‌خانه و مراکز آموزش کامپیوتر و زبان؛
۲. کمک به ازدواج دختران شهدا و محرومان.

د) پزشکی و بهداشتی

۱. ساخت بیمارستان‌های کوچک و دیگر مراکز درمانی و پزشکی در مناطق شیعه‌نشین؛
۲. فراهم کردن امکانات کمک‌های اولیه در روستاهای شیعی؛
۳. فراهم ساختن امکانات برای راه‌اندازی بیمارستان؛
۴. کمک برای ساخت دانشگاه علوم پزشکی.

هـ) اقتصادی

۱. تشویق و کمک مالی برای دایر نمودن مراکز آموزش هنرهای دستی و سنتی و تولید این صنایع که در گذشته ویژه شیعیان بود و هم‌اکنون از بین رفته است؛
۲. اعطای وام به جوانان و افراد تحصیل کرده برای راه‌اندازی کارخانه‌های کوچک تولیدی و صنعتی؛
۳. اعطای وام و کمک مالی به واحدهای هنری، کشاورزان و تاجران؛
۴. راه‌اندازه بانک قرض‌الحسنه.

و) تبلیغی و مذهبی

۱. آگاهی دادن و آموزش طلاب علوم دینی در زمینه های مختلف از جمله سیاسی و فرهنگی؛
۲. مساعده به مبلغان، ائمه جمعه و جماعت و منظم کردن آنها؛
۳. کمک مالی به مدرسان مراکز آموزش قرآن و احکام؛
۴. تشویق مردم برای نماز جماعت و آمدن به مساجد از طریق فراهم نمودن امام جماعت خوش لهجه، برقراری امکانات فرهنگی و ورزشی و غیره در این مساجد؛
۵. استفاده صحیح از مجالس عزاداری از طریق انتشار و پخش کتب، مجلات و رساله‌ها در زبان‌های محلید

نتیجه

شیعیان کشمیر در حال حاضر از تمام فرقه‌ها و ادیان موجود در کشمیر در همه زمینه‌ها عقب مانده‌تر هستند و علت اصلی عقب‌ماندگی طبق نظر علما و پژوهش‌گران، تقسیم شدن آنها به گروه‌های مختلف است؛ اما اگر تلاش کنند تا به وحدت برسند، طولی نخواهد کشید که عقب‌ماندگی‌های خود را پشت سر گذاشته، به قله‌های پیش‌رفت خواهند رسید.

اگر چهار گروه عمده، بنا بر دلایلی نتوانند جمع شوند، علما و فضلا به‌ویژه طلاب کشمیری که در حوزه علمیه قم مشغول به تحصیل هستند، اتحادی را که با تشکیل مجمع اسلامی کشمیر به‌وجود آمده است حفظ کنند، به‌طور یقین گره از مشکلات مادی و معنوی شیعیان باز خواهد شد و گرنه وضعیت روز به روز بدتر خواهد گردید.

علاوه بر این، شیعیان کشمیر که افرادی انقلابی، دل‌سوز مکتب تشیع و انقلاب و نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران هستند، از ولی‌امر مسلمین و مقام معظم رهبری انتظار دارند که اقداماتی برای معضل گروه‌گرایی انجام دهند. این مصیبت بزرگی هست. این غده سرطانی سبب شده که شیعیان کشمیر عقب بمانند. قبلاً نیز گفته شد که تمام شیعیان کشمیر مقام معظم رهبری و جمهوری اسلامی ایران را قبول دارند. اگر ایشان اقدامی نکنند و نماینده‌ای را بفرستند و این نماینده به آنها توصیه‌هایی بکند، حتماً مؤثر واقع خواهد شد.

منابع

۱. پرسش نامه، انصاری، مسرور عباس، فارغ التحصیل حوزه علمیه قم و رئیس اتحادالمسلمین جامو و کشمیر.
۲. پرسش نامه، حکیم اشتیاق حسین همدانی.
۳. پرسش نامه، گلزار، غلام علی، پژوهش گر و نویسنده برجسته شیعیان کشمیر.
۴. پرسش نامه، جو، مقبول حسین، استاد حوزه علمیه امام رضای کشمیر.
۵. چودھوین صدی، ناشر شیعه فیدریشن جامو و کشمیر.
۶. رضوی، سیداعجاز حسین، تأثیرات انقلاب اسلامی ایران در کشمیر.
۷. غروب آفتاب، ناشر: اداره العلمیه الشہیدین، نابدی پوره، جدی بل سرینگر کشمیر، ذی القعدہ ۱۴۲۰ق، فوریه ۲۰۰۲ م.
۸. گروه بندی سی بلند شیعیان ریاست کمی (سیاسی و سماجی) ناشر: جامو و کشمیر شیعه فیدریشن، سرینگر، ژانویه ۲۰۰۶ م.
۹. گزارش اجمالی از وضعیت پیروان اهل بیت در جامو و کشمیر، ناشر اتحادالمسلمین جامو و کشمیر سرینگر.
۱۰. متو، غلام حسین، گزارشی درباره شیعیان کشمیر آن چه هست و آن چه باید باشد.
۱۱. مجله اخبار شیعیان، سال پنجم، ش ۴۲، اردیبهشت ماه ۱۳۸۸، ص ۶.
۱۲. مصاحبه با مقبول حسین جو، استاد حوزه علمیه امام رضای کشمیر.
۱۳. مصاحبه با نثار حسین راتهر، شاعر معروف و یکی از فعالان سیاسی شیعیان کشمیر.
۱۴. مصاحبه با غلام حسین متو، مبلغ فعال شیعیان کشمیر.
۱۵. مصاحبه با غلام علی گلزار، محقق و نویسنده برجسته شیعیان کشمیر.
۱۶. مصاحبه با دکتر سیدصادق رضوی.
۱۷. مصاحبه با سیدمحمد، مبلغ فعال شیعیان کشمیر.
۱۸. مصاحبه با آقای غلام علی گلزار، پژوهش گر و نویسنده برجسته شیعیان کشمیر.
۱۹. مصاحبه با غلام رسول وانی، مبلغ فعال شیعیان کشمیر.
۲۰. همدانی، حکیم صفدر، تاریخ شیعیان کشمیر.

21. . www_shiiteworld_com _htm.